

## **“СЎЗ ГУҲАРИ...”**

**Муҳиддинов Муслиҳиддин Қутбиддинович**

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети профессори

[muhiddinovmuslihiddin1@gmail.com](mailto:muhiddinovmuslihiddin1@gmail.com)

ORCID-0000-0001-7187-5793

### **АННОТАЦИЯ**

*Ушбу мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг сўз ва унинг мавқеига доир қарашлари “Хайрат ул-аброр” достони мисолида тадқиқ этилган. Унда “сўз”нинг қадимияти, инсон камолотидаги ўрни ҳамда масъулияти каби масалалар Шарқ адабиёти контекстида ва диний-тасаввуфий манбалар асосида ёритилади.*

**Калит сўзлар:** сўз ва нутқ, “коф”у “нун”, сўз ва амал, руҳият, камолот.

### **АННОТАЦИЯ**

*В данной статье исследуется взгляды великого мыслителя Алишера Навои по поводу слова и его важность на примере поэмы “Хайрат аль-абрар”. В ней освещается первичность, роль в совершенстве человека и ответственность слова в контексте Восточной литературы и на основе религиозно-суфийских источников.*

**Ключевые слова:** слова и речь, “коф” и “нун”, слова и деяние, духовность, совершенства.

### **КИРИШ**

Шоирлар ижодида тилга эътибор, тилнинг инсон ҳаётидаги ўрни, хизмати, инсонни шарафлаши ва инсон ўзининг асосий алоқа қуроли бўлмиш тилдан қандай мақсадларда фойдаланиши хусусида фикрлар анча. «Сўз» деганда шоирлар инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган нутқни, тафаккурни, ўзаро алоқа воситаси – тилни, бадиий адабиёт ва умуман ёзма ва оғзаки ижодни, тилнинг киши хулқ-атвори, одобига таъсири, тарбиявий аҳамиятини назарда тутганлар. Шунинг учун бўлса керак, инсон ихтиёридаги ижодий неъмат тил қадриятига юксак баҳо берилган, ундан ўз урнида тўғри ва фойдали ишлар учун фойдаланиш ҳақида панд ва насиҳатлар асосига қурилган мушоҳадалар юритилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Навоийнинг тил, сўз ҳақида баён этган фикрлари бошқа тадқиқотчиларнинг ҳам диққатини тортган. Аммо бу масала, биринчидан, бутун Шарқ адабиёти анъаналари контекстида олиб ўрганилган эмас, иккинчидан «Хамса» дostonларнинг умумий мазмуни, моҳиятига боғлаб талқин этилмаган. Алишер Навоий Сўз – биринчи қудрат турткисини,

оламнинг яратилишига нидо – асос бўлган, деган фалсафий тушунчага эътиқод қиладилар. Гўё Мутлақ илоҳ моддий оламни яратиш мақсадида «кун», «факона» – «ярал», «бўл», деб хитоб этган ва дунё яралган экан. Яъни, сўз бирламчи (азалдан), амал иккиламчи, деган тушунча ҳам шундан келиб чиққан. Мутлақ илоҳ оламни яратгандан кейин Сўзни инсонга бағишлади.

### **МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР**

Алишер Навоийнинг фикрича: «Сўз гавҳарининг шарафи» баландлигига сабаб унинг бутун олам қудрати тарафидан тўхфа этилганидир. У «тўрт садаф гавҳарнинг дуржи» – яъни тўрт унсур (сув, ҳаво, ўт, тупроқ)дан ҳосил бўлган инсон зотининг бош хусусиятини белгилайди, инсон нутқи билан инсон, нутқ уни барчадан афзал этади. Сўз, нутқ – руҳ, қолип ичидаги жон, ҳаёт, ҳаракат демак, тил фақат алоқа қуроли, инсонни мумтоз этган неъматгина эмас, балки инсон учун азоб-изтироблар келтирадиган нарса ҳам, зеро тил – киши бошига кўп фалокатлар келтиради, «руҳни ҳалок этади». Навоийнинг масалага қанчалик чуқур қараганини ҳис этиш қийин эмас. Шоир фикрини давом эттириб ёзадики, сўзнинг кучи бениҳоя улуғ, «каломи фасеҳ (гўзал сўз) ўлганни тирилтириши ҳам мумкин. Шоҳнинг бир оғиз сўзи, дейди Навоий, «бедод» – зулмга сабаб бўлади, аммо ўртада жаллод бадном бўлади. Сўз масъулияти қанчалик баланд эканини, одамлар тақдири, кишиларнинг ҳаёти бир сўз билан ҳал этилиши – ё бахтга муяссар, ё абадул-абад бадбахт бўлишини, сўз одамларни жонфидоликка, улуғ мақсадлар сари курашга сафарбар этишини қайд этган. Навоий, айтиш вақтида сўзнинг эстетик таъсир кўчини кўрсатишни унутмаган. Шоир қизиқ мисол келтиради: «Ғунча оғизлик санами нўшлаб» гўзални кўрсанг, унинг хуш сурати, зебо қадду қомаи кишини лол қолдирса-да, зоҳиран унинг чиройли суратдан фарқи йўқ. Лекин, агар шу ҳуснга яраша малоҳатли, жонситон нутқи ҳам бўлса, у:

Солғуси жинси бани одамга ўт,

Не бани одам, бари оламга ўт.

Ҳар дам этиб элни ҳалок ўртагай,

Балки башар хайлини пок ўртагай<sup>1</sup>.

Мана шу ерда Навоий бадиий адабиёт, яъни «фасоҳатли сўз»нинг сўзу гудозидан ҳикоя бошлаб, шеърнинг, шоир сўзининг қудратини усталик билан қайд этади. Бунда ҳам нозик йўл топган: боя ўзи таъриф этган ўша гўзал сўзга чечанлиги билан олам аҳлини масту сархуш эта олади, аммо у Навоий ғазалини ўқиса-чи. Унда:

<sup>1</sup> Алишер Навоий. «Хамса», танкидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 34-б.

Ким анга алфоз ўлуб оташ фишон,  
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.  
Базмда ул лаҳза алолони кўр,  
Кўйи харобот аро ғавғони кўр.  
Кўрки нечукдур яқо чок айламак,  
*Ўзни фигон бирла ҳалок айламак<sup>2</sup>.*

Шоир умуман бадий сўзнинг таъсир кучини, жумладан ўз шеърларининг нақадар баланд қадрланиши, одамлар кўнгилига ғулғула солиб, ҳаяжон кўзғашини фахр билан тасвирлаган. Шу ерда Навоий бадий сўзни иккига ажратади: наср ва назм. Анъанага мувофиқ назм(шеър)ни насрдан устун қўяди. Чунки наср – сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра унинг таъсири ҳам ўзгача.

Алдов, ёлғон каби ёмон ниятларга сўзни сарфлаш гуноҳ. Ҳолбуки, бу одамлар орасида анча кенг тарқалган. Сўздан фириб, найранг учун фойдаланадилар ва рост қавл кишиларни йўлдан урадилар.

Шоирлар золим шоҳларни одил деб мақтаб, уларни арзимас ишларини кўкларга кўтариб мақтаб, эл назарида бўяб кўрсатар, қабихликларини яширардилар. Бундай адабиёт сўз санъатининг ўзига ҳам зиён етказарди, ҳам зерикарли қасидалар, сўзбозлик авж олар эди. Навоий каби даҳо адиб ҳеч қачон бу йўлга кирмаган ва маддоҳ адибларнинг ишларини қаттиқ қоралаган. Масалан, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида устозлари – Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Хусрав ҳақида, уларнинг баланд қадрли шеърияти ҳақида тўхтаб, кейин «адно табақаси» (паст табақа) шоирларини тилга олиб ўтади. Уларнинг «не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шўълаафкан, баъзисидан агар гоҳе бирор яхши байт воқеъ булур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурким, у ҳам зоеъ бўлур» деб ёзади. Навоий бундай «шоирталаб» сўзи ёлғон ўзи кибру ҳаволи кишилардан безор бўлганини «Ҳайрат ул-аброр» достонида ҳам сўз маъносига бағишланган бобда қайд этган. Турфа буким, деб нолийди улуғ шоир, улар менинг ўзимнинг шеъримни рангу руйини ўзгартириб, тўғрироғи, уни бузиб, яна олдимга олиб келадилар, «шеър»нинг ҳолига йиғлагинг келади:

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,  
Кийдурубон эски қаро шол анга.  
Турфа буким шеър қўюб отиши,  
Еткурбон кўкка мубоҳотини<sup>3</sup>.

<sup>2</sup> Ўша асар, 34-б.

<sup>3</sup> Алишер Навоий. «Хамса», танкидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 36-б.

Бундай ўғри «таклидчилар», «билдирмасдан» ўзиники қилиб олиш Навоий замонида ҳам кўп бўлган. Улар ҳозир ҳам бор. Ҳозир ҳам талантли шоирларнинг ғоя ва иборалари, образларини ўзлаштирувчи ва Навоий айтганидай, уялмай эълон қилдирувчи, тагин таҳсин кутадиган шоирнамолар кам дейсизми? «Англамайин сўзда туюқ баҳрини, қайси туюқ, балки қўшук баҳрини», «лафзи бемаза, таркиби суст» шоирлар шеър қадрини тушириб келдилар.

Алишер Навоий ёлғончи шоирлар каби мунажжимларга нисбатан ҳам салбий муносабат билдирган. «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг «Аҳли нужум зикрида» деб номланувчи йигирма бешинчи фаслида шундай сўзларни ўқиймиз: «Мунажжимки, савобит ва сайёр нозоратидан ҳукм сура, раммолдекдурки, нуқталари ҳисоби била лоф урар», яъни, «юлдузлар ва сайёраларга назар солиб, ҳукм чиқарадиган мунажжим тош соққаларга қараб фол очадиган фолбин кабидир». Уларнинг бутун асбоби ҳийла-найранг асбоби, бутун хатти-ҳаракати бефойда ва бесамарадир. Одамларни ёлғон сўзлар, афсоналар билан алдайдиган, кўзбуямачи бу шахсларни қўйидаги ғоят оригинал киноя-ташбиҳ орқали фош этиб ташлаган: «Ўз илгида бир анор бўлса билмаски, неча донаси бор ва ул дона аччиғмидур ё зумухташ, ё чучукмудурур...»<sup>4</sup> бироқ, «фалаки мудаввар» ҳақида сиру асрор айтишга бел боғлайдилар. Шунинг учун уларнинг «сўзи рост эмас», деб хулосалайди Навоий. Шу ҳам маълум бўладигани, тил ҳақидаги масаланинг мазмуни чуқур экан, у кўп ижтимоий масалаларни адабий-танқидий қарашларни ҳам қамраб олар экан.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги тилга бағишланган бобларда асосан, сўзнинг фалсафий-ижтимоий моҳияти, функциялари ва бадиий адабиёт сифатидаги жозибаси, сўз санъатининг буюк таъсири, тарбиявий-маънавий аҳамияти кўрсатилган. Аммо ўзбек шоири бошқа жойда – ўнинчи мақолатда ростгўйлик фазилати ва ёлғон гапиришнинг зарари ҳақида алоҳида тўхтаган. Навоий ростлик, ростқавлликка жуда катта аҳамият берган. Буни одамийлик, инсонийликнинг муҳим белгиси сифатида олиб қараган. У «Вужуд уйи ана шу туз (рост) сутун била барност» мазкур уйнинг чироғи, баракати (суди) ҳам ростлик, дейди. Улуғ шоир бошдан охиргача ростлик билан эгриликни қиёслаб боради, ростлик одамни қандай улуғлаши ва эгрилик, ёлғончилик қандай тубанликларни келтириб чиқаришини қатор мисоллар воситасида исботлашга интилади. Шуни ҳам сезиш мумкинки, Алишер Навоий кишининг хулқи, тийнати билан боғлаб тушунтиради, одамнинг

<sup>4</sup> Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 13-том, Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966, 26-б.

табиатидан келиб чиқадиган хислатлар сифатида олиб қарайди. Масалан, у ростлик ва эгриликни мана бундай қиёслаган:

Ростдур улким назари тўғридур,  
Ким илиги эгридур – ул ўғридур.  
Бўлса илик эгрилик ичра самар,  
Эл ани кесмакда туз этгай магар.  
Кўзки эрур эгри анинг хилқати,  
Бирни ики кўрмак эрур санъати<sup>5</sup>.

Яъни: назари тўғри бўлган одам ростқавл, рострав бўлади, қўли эгри бўлган киши – ўғридир. Қўл агар эгриликка одатланса, эл уни кесиб, тузата оладими (ёки эл уни кесиб туз сепади). Агар кўзнинг тузилиши эгри бўлса, биттани иккита қилиб кўрсатади – одамни алдайди. Ёлғончилик шоҳларни, вазирларни йўлдан уриб, уруш-қирғинлар, нодуруст ҳукмлар, адолатсизлик, зулм-золимликка сабаб бўлади. Рост йўлдан юрган шоҳ – адолатли шоҳ, ростнавис котиб – ҳақиқат ҳимоячиси, ростгўй одам – ҳақиқат жарчиси. Алишер Навоий ана шу тариқа ростликни шарафлаган. Улуғ шоир шуни ҳам кузатганки, ростгўй одамнинг ҳаёти енгил эмас, ҳар хил тўсиқларга дуч келади, унга туҳмат қиладилар. Фалакнинг ўзи ҳам ростгўй одамни ёқтирмайди, чунки фалакнинг ўзи кажрафтор – эгрипарвар.

Ул киишким, тузлук эрур шон анга,  
Душман эрур гардиши даврон анга.  
Хомаки тузлукка эрур раҳнамун,  
*Кесилибон боши бўлур сарнагун*<sup>6</sup>.

Шунақа, бир тарафдан «рости расти», яъни ростлик – қутулмоқлик, камолот, иккинчи томондан, пок виждонлик ҳақиқатгўй одамларнинг оғир саргузаштларни бошидан кечириши, қийинчилик кўриши. Навоий бу зиддиятни илғаб, ростликни ҳақиқатпарастлик, чин сўзлилик, виждон аа садоқат каби тушунчалар билан боғлар экан, жамиятдаги абадий кураш – яхши, адолатхоҳ одамлар билан найрангбоз, қаллоб, ёлғончи шахслар орасидаги курашни ифодалаб берган ва ўзи ўша ростлик тантанаси учун курашувчилар тарафида туриб, фикр изҳор этган.

Алишер Навоийнинг таъкидига кўра кизб (ёлғон), фирибгарлик билан ном қозонган одамнинг чин сўзига ҳам одамлар ишонмайдилар («чин деса ҳам халқ ишонмас анга»). Бунинг исботи учун боб охирига ёлғончи дуррож (қирғовул) ва шер ҳикоятини келтиради. Ўрмонда бир бахайбат шер бор эди,

<sup>5</sup> Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрлоичи П. Шамсиев Тошкент, «ФАН», 1960 й., 90-б.

<sup>6</sup> Ўша асар, 91-б.

болаларини жуда яхши кўрар, улар билан ўйнаб юрарди. Болаларини тишида олиб юрарди. Ўша ўрмонда бир қирғовул ҳам яшар, шер боласини тишлаб у жойдан бу жойга ўтганда пир этиб учар, шер эса ҳадиксираб тишини боласининг баданига ботирарди ва боласи ҳалок бўларди. Бу ғам шерни эзарди. Бундан қутулиш учун шер дуррож билан дўстлашишга аҳд қилади. Шер дуррожга: менинг сенга ҳеч бир қасдим йўқ, менга дўст бўлсанг, сени душманлардан ҳалос этиб, ҳимоямга оламан, дегач, дуррож ҳам рози бўлади. Лекин дуррож шерни ёлғон нағмалар, сўзлар билан алдар эди. Шер унинг ёлғонларига кўникиб қолган эди. Бир кун дуррож овчининг тузоғига илиниб, ҳарчанд ёрдамга чақирса ҳам, шер ҳар галгидек алдаяпти деб, пинагини бўзмайди. Натижада, дуррож ҳалок бўлади.

Бу ҳикоя орқали шоир ёлғончилик, қозибликнинг охири ҳалокатли эканини кўрсатган. «Инсоннинг ҳамма гуфтори ҳам хуш эмас, кадрланадиган сўз хушдир» дея бобни якунлаган.

Бундан ташқари сўз бобида Навоий туркий тилнинг имкониятлари хусусида гапириб, ўзи бу тилда катта асар бошлаганини ҳам ғурур билан қайд этади.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида Сўзга икки боб ажратилган, аммо Сўз ҳақидаги бобларни «мақолатлар»га киритмайди, балки асарнинг биринчи қисмига киритади. Навоий сўз ҳақида бундай сўз бошлаган: «Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавокиби жаҳонтоби ва инсон зоти маъданининг жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларининг бири бири бирла қирони яхши асар кўргузуридин ва самим жавҳарларининг бири бирига иқтирони дилпазир кўринуридин, назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ»<sup>7</sup>.

Алишер Навоий ўз одатига кўра бу ерда ҳам бобнинг насрий сарлавҳасида асосий «тезис»ларни қаторлаштириб кетади, яъни мақсад: 1) сўзнинг инсон моҳиятини белгилаши; 2) сўз инсоннинг ахлоқий сифатларини кўрсатиб туриши; 3) шеърий асарнинг насрдан афзаллиги ҳақида гапиришдир. Боб шундай бошланади:

Сўз гуҳариға эрур анча шараф,

Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,

Етти фалак ахтарининг буржи ул<sup>8</sup>.

<sup>7</sup> Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН». 1960, 33-б.

<sup>8</sup> Ўша асар, 33-б.

Навоий Сўзнинг фалсафий моҳиятига катта аҳамият берганлар. Зеро, инсоннинг асосий сифати ҳам сўз – нутқдир. Инсон аввало сўзда яхши ёки ёмонлигини изҳор этади.

Шоир Сўзнинг қадри, муқаддаслиги, бадиий сўзнинг вазифаси, насру назм миқёсидан ташқари Сўзда шакл ва маъно мутаносиблигини қаламга олади ва ҳам тасаввуфий-ахлоқий ва ҳам бадиий-эстетик жиҳатдан муҳим ҳикматли фикрларни баён этади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳамма бобларида бўлганидай бу бобда ҳам буюк Навоий ахлоқий томонга кўп эътибор берган. Навоий инсон хилқати ҳақида гапириб, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи асосий белги, аммо гапирувчи ҳар бир киши ҳам инсон бўлолмайди, инсонийликнинг бош белгиси имондир, деган улуғ бир фикрни баён этган эди. Навоий Сўз ҳақидаги бобларда ҳам шу позицияни изчил давом эттирган: Сўзни фақат яхшиликка, яхши ишларга сарфлаш зарур, сўз ёвуз ниятда ишлатилса, фалокат келтиради ва бундай одам мусулмон эмас. Фитна, тухмат, ифво, ёлғон - бу нуқсонларнинг бари Сўз орқали содир бўлади. Одамлар сўздан фойдаланиб, юз хил найрангни ишлатадилар: Сўз кишини ўлдиради ва тирилтиради, сўз мулкни обод этади ва вайрон қилади, Сўз билан улуғ ишлар бунёд этилади ва хунук воқеаларнинг пайдо бўлишига ҳам сўз сабаб бўлади. Навоий бунинг қатор мисолларини чоғиштириб берган, чунончи:

Фитна қилиб ваъдаю пайғом ила,

Ақлни маст айласа дашном ила.

Кўргузубон лоба малоҳат уза,

Лобаси туз сепса жароҳат уза.

Ким экин ул шуълаға ёқилғучи,

Ё бу жароҳатга даво қилғучи<sup>9</sup>.

Хуллас, сўз, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги экан, сўзни қадрлаш, тилга эътибор қилиш лозимлигини уқтириш Шарқнинг кўп шоирларида бор. Кўринадики, ҳар бир адиб бунда анъанавий хулосаларни янги ифода-ибора билан такрорлаш баробарида ўзи ҳаётда кўрган, кузатган воқеа-ҳодисалардан чиқарган хулосаларни ҳам сингдирган. Зеро, насиҳат, фойдали гап айтиш, одамийлик хислатларини ҳимоя қилиш ҳам шоирнинг бурчи ҳисобланган. Умуман олганда, сўз – одамнинг шарафи, сўз – фазилат, сўз – ахлоқий камолот воситаси. Шунинг учун уни шу йўлда сарфлаш лозим. Буюк шоирнинг хулосаси – ана шу.

<sup>9</sup> Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев Тошкент, «ФАН». 1960, 33-34-б.

### **АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)**

1. Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. – Тошкент: ФАН, 1960.
2. Абдуғафуров А. Алишер Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972.
3. Амир Хусрав Деҳлавий. Матлаъ ул-анвор. Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г.Ю.Алиева. - М.: Наука, 1975.
4. Низомий Ганжавий. Кулиёт дар панж жилд. 5-жилд. – Душанбе: Ирфон, 1984.
5. Комилов Н. Шоҳ ва дарвеш ҳикмати. “Ёшлик”, 1988, 2-сон.
6. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, 6-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.
7. Муҳиддинов М. Кўнгил ҳайратлари. Китобда: Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 9 том. - Тошкент: Тамаддун, 2022. 305 б.
8. Muhiddinov M. [System of Values and Sufis \(The Image of Values and Sufis in the First Epics of "Khamisa"\)](#). 2020.